

OSMANLI HÜKÜMETLERİ VE TEHCİR EDİLEN RUM VE ERMENİLERİN YENİDEN İSKÂNI MESELESİ

Arş. Gör. İbrahim Ethem ATNUR*

Asırlarca Türkle birlikte, hak ve hukuk'ta eşit yaşayan Rum ve Ermenilerin, IX. yüzyıl başlarından itibaren bir takım ayrılıkçı faaliyetlerde buldukları bilinmektedir. Bu azınlıklar kendileri için en iyi fırsatı I. Dünya Savaşı esnasında elde etmişler ve bilhassa Ermeniler çok kanlı isyan hadiselerine sebebiyet vermişlerdir. İsyân hareketlerinin hem Türk halkının katledilmesi yönünden hem de cephe gerilerini tehdit etmesi bakımından Osmanlı Hükümetini ne kadar zor durumda bıraktığı aşikârdır.

Bu sebeple hükümet 26 Mayıs 1915'te geçici bir kanun çıkararak isyan zuhur eden yerlerdeki Ermenileri devlete zararlı olamayacakları bölgelere nakletti. Nakil hadisesine Karadeniz, Ege ve Marmara bölgelerinde bulunup, İtilaf devletleri lehine casusluk, çetecilik yapan bir kısım Rumlar da tabi tutulmuşlardı¹. Ayrıca Osmanlı hükümeti tehcire tabi tutulan şahısların geride bıraktıkları malların düzenlenmesi hususunda da 26 Eylül 1915 tarihli geçici bir kanun çıkarmış ve onların mallarının korunmasını üstlenmiştir².

1918 yılına gelindiğinde, tehcire tabi tutulan şahıslar hakkında, Osmanlı hükümetinde bir faaliyet gözlenmektedir. Bu faaliyetlerin ilk ışığını Brest Litovsk müzakereleri esnasında görmek mümkündür. Troçki ile Ermeniler hakkında görüşmelerde bulunan Ahmed Nesimi Bey, Türk hükümetinin Ermeniler hakkında çok iyi niyetlerle bazı tedbirler almak üzere olduğunu ifade etmekteydi³. Bir müddet sonra hükümetin icraata başladığı anlaşılmaktadır. Nitekim 10 Nisan tarihli Meclis-i Vükelâ toplantısında, aynen Rum ve Ermeniler gibi, Suriye'-

* Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü.

1 Cemiyet-i Akvam ve Türkiye de Ermeni ve Rumlar Dahiliye Nezareti Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatından Numro: 6, İstanbul, 1337/1921, s. 16.

2 Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi, c. III, Kısım: 3, Ankara, 1983, s. 45-46.

3 Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, Ankara, 1990. s. 372.

den tehcir edilmiş Araplar'dan altmış yaşını geçen ve yardıma muhtaç olanların memleketlerine iadesi kararlaştırılmıştı⁴. Hükümet aynı dönem içerisinde, Rum, Ermeni ve Arap muhacirlerinin yeniden iskân ve işeleri için seferbelik tahsisatından altmış milyon kuruşun tahsisini kararlaştırmıştı⁵.

Bu kararlar, tehcir edilenlerin iadesine öncülük etmesi bakımından önemli bir başlangıç olmuştur. Zira bahar aylarından itibaren Rum ve Ermenilerin de memleketlerine iade edilecekleri yabancı ve azınlık basını tarafından kamuoyuna duyurulmaya başlanmıştır⁶. Bir kısım Avrupa basını, Osmanlı hükümetinin bu şartlar içerisinde böyle karar alamıyacağına, eğer aldıysa da meselenin altında başka imha planlarının yattığına inanmaktadır. Nitekim Paris'te çıkan Lauvva de L'armeni mecmuasının 15 Mayıs 1918 tarihli nüshasında Rene Pinun imzasıyla yayınlanan bir yazıda, mesele çeşitli yönleriyle ele alınmaktadır. Yazara göre, Türkler yaptıkları yeni plan sonucu, geriye kalan Ermenileri de ortaya kaldırarak, İstanbul'dan Türkistan'a ve Volga sahillerine kadar uzayan bir Türk İmparatorluğu kuracaklardır⁷.

Avrupa basınında çıkan bu tür menfi yazılara karşın azınlık basını meseleyi çok sevinçli bir şekilde okuyucularına müjdelemektedir. Verçinlor gazetesinin 5 Ağustos 1918 tarihli nüshasında, tehcir edilen Ermenilerin tekrar eski yerlerine iadesi hakkındaki hükümet kararının, Ermeniler arasında büyük bir sevinç yarattığı belirtilerek, alınan karardan dolayı Ermeni halkının hükümete ve padişaha müteşekkir oldukları ifade edilmektedir. Azınlık basınının hemen hemen bütün nüshalarında padişaha ve hükümete teşekkürler yer almakla birlikte ihmal edilmeyen bir hususda, Türklerle Rum ve Ermeniler arasındaki soğukluğu ortadan kaldırarak yeniden bir dostluk havası estirmektir. Ayrıca Ermeni basını tarafından tehcire sebep teşkil eden olaylar araştırılmakta ve Ermenilerin Ruslar tarafından çok kötü bir şekilde kullanıldığı itiraf edilmektedir⁸. Basın Türkiye'deki Ermenilerin

4 Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Meclis-i Vükelâ Mazbataları, (MVM), 10 Nisan 1334 / 1918, 211 / 169.

5 B OA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), Umum No: 338597.

6 Bu çalışmada tehcire tabi tutulan Rum ve Ermenilerin iadesi ve iskânları bir makalenin boyutlarını aşmayacak şekilde incelenecektir.

7 İstihbarat-ı Siyasiye-i Umumiye Mecmuası Hariciye Nezaretî, Matbuat-ı Umumiye Müdüriyeti, İstanbul Matbaa-ı Amire, Aded: 126 (29 Temmuz 1334 / 1918), s. 3-8.

8 İSUM, Aded: 135 (10 Ağustos 1334 / 1918), s. 20,23-24.

siyasi kaderini belirleyecek organa da açıklık kazandırmıştır. Buna göre, Türkiye Ermenilerinin umumi mümessili ve Eçmiyazin ve ne de Nubar Paşadır. Hakiki temsilci Türk hükümetleridir⁹.

Azınlık basını olumlu çalışmalarına devam ederken, Osmanlı hükümeti de, Rum ve Ermeni muhacirlerin bir an önce eski yerlerine dönebilmeleri için gerekli tedbirleri almaktadır. Sadrazam Taaat Paşa'nın Halep mebusu Gezenyan Efendi'ye ifade ettiğine göre hükümetçe tehcir edilenlerin eski yerlerine dönebilmeleri masrafına karşılık olmak üzere iki milyon tahsis edilmesi uygun görülmüştür. Tehcir tabi tutulan kişiler ise hükümetten, kış gelmeden iskânlarının halledilmesini istemektedirler¹⁰. Osmanlı hükümeti henüz bu isteği yerine getirebilecek durumda değildir. Zira tehcirden dönecek şahıslar için henüz yeterli tedbirler alınmamıştır. Bundan dolayı muhacirlerin dönmeleri hususuna ne kesin bir emir verilmiş, ne de tarih tesbiti yapılmıştır.

Fakat bazı bölgelerde idarecilerin kendilerince lazım gelen tedbirleri hemen aldıkları anlaşılmaktadır. Nitekim bir kısım muhacir aileleri, mahalli idarelerden yol paralarını alarak eski yurtlarına dönmeye başlamışlardır¹¹. Merkezi hükümetnin bilgisi dışında gerçekleştirilen dönüşler bir takım sıkıntılar ortaya çıkarmıştır. Dahiliye Nazırı İsmail Canbolat Bey, bu hususta kendisine yöneltilen bir soruya şu cevabı vermektedir.

“Ermeni ve Rum muhacirleri Suret-i kat’iyede avdet edecektir. Ancak Nezaret, avdet edeceklerin mahrumiyetini arzu etmediği için memleketlerinde icab eden hazırlıkları icra etmek ve ne kadar yer olduğunu haber vermek üzere icab eden mahallere emirler vermiştir. Yerlerin müsaadesine göre aileler celb edeceğiz. İkametleri için hazır yer bulunmazsa avdetlerinde bir faide olmaz. Binaenaleyh herkes avdet edeceğine emin olup, hükümetin icraatına intizar etmeli ki işler muntazam bir surette cereyan etsin”¹².

Başka bir hükümet yetkilisinin ifadesinden anlaşıldığı üzere, Rus istilasından ve Ermeni çetelerinin mezaliminden kaçıp gelen Türk mülteciler, bir kısım Ermeni muhacirlerinin evlerine yerleştirmişlerdir. Bu “Vilâyet-ı Müstahlasa” muhacirleri kendi bölgelerine gönderi-

9 İSUM, Aded: 176 (5 Teşrin-i evvel 1334/5 Ekim 1918), s. 20.

10 İSUM, Aded: 135 (10 Ağustos 1334/1918), s. 20-22.

11 İSUM, Aded: 152 (29 Ağustos 1334/1918), S. 4-5

12 İSUM, Aded: 165 (15 Eylül 1334/1918), s. 6.

lecek ve böylece bir kısım evler boşaltılmış olacaktır. Aksi takdirde geri dönen gayri müslim muhacirlerin evlerinde başka insanları bulmalarından dolayı kargaşalık meydana gelmesinden çekinilmektedir¹³.

1918 Ekim ayı ortalarından itibaren, Rum ve Ermeni muhacirlerin iskânı hakkında yapılan çalışmaların bir kısmının tamamlanmış olduğu anlaşılmaktadır. Talat Paşa'nın yerine hükümeti kurmakla görevlendirilen Ahmed İzzet Paşa Meclis-i Mebusan'da okuduğu hükümet beyannamesinde, tehcir edilmiş olan vatandaşların peyderpey eski bölgelerine dönmelerine karar verildiğini, icraata başlandığını, ayrıca bu kişilerin emval-i menkule ve gayri menkulelerini kendilerine iade edip satılmış olan eşya bedellerinin de ödeneceğini ifade etmekteydi¹⁴. Meclis-i Vükelâ tarafından onaylanmış olan bu hususlar Dahiliye Nezareti tarafından Vilâyet ve müstakil sancaklara bildirilmişti¹⁵. Yine Dahiliye Nezareti vasıtasıyla gönderilen başka bir emirde, öteye beriye dağılan hristiyan çocuklarının toplanması velilerine veya akrabalarına teslimi talep ediliyordu¹⁶.

Osmanlı hükümetinin faaliyetleri azınlıklar tarafından sevinç ve memnuniyetle karşılanmaktadır. Bundan dolayı Ermeni Patrik vekili Cevahirciyan Efendi, başta Sadrazam İzzet Paşa olmak üzere diğer devlet erkanını ziyaret ederek cemaati adına teşekkürlerini sunmuştur¹⁷.

İzzet Paşa hükümeti Meclis-i Mebusan'a sunduğu bir takrirle, tehcire tabi tutulan şahıslar hakkında 1915'te alınan iki kararnamenin görüşülerek reddini istemiştir¹⁸. Hükümet tarafından meclise sunulan takririn hemen hemen aynısı Ermeni mebuslar tarafından da verilmiştir. Ermeni mebuslar hükümete ilgisinden dolayı teşekkür edip, bu hususda daha planlı bir projenin hazırlanmasını talep etmektedirler. Dahiliye Nazırı Fethi Bey, azınlık mebuslarına verdiği cevapta; "... Nalbantyan Efendi'nin hissiyatına teşekkür etmek borcumdur.

13 İSUM, Aded: 176 (5 Teşrin-i evvel 1334/5 Ekim 1918), S. 14-15.

14 Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 19 Teşrin-i evvel 1334/19 Ekim 1918, 5. İctima, 4. İn'ikad, Devre: 3, s. 17.

15 Atı, 22 Teşrin-i evvel 1334/22 Ekim 1918, Numro: 285, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından da tehcir edilen şahısların dönmekte serbest olduklarına dair Vilayât ve mutasarrıflıklara telgraflar gönderilmektedir (BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi Evrakı (DH-ŞFR), 92-187).

16 Sabah, 22 Teşrin-i evvel 1334/22 Ekim 1918, Numro: 10390.

17 Atı, 23 Teşrin-i evvel 1334/23 Ekim 1918, Numro: 286.

18 BOA, BEO, Umum No: 340382, MMZC, 24 Teşrin-i evvel 1334/24 Ekim 1918, 5. İctima, 6. İn'ikad Devre: 3, s. 30.

Kati bir proje ile gelmekliğimizi istiyorlar. Kati proje şimdiki halde tehcir edilmiş olanların mahallerine iadesinden başka bir şey değildir. Bunun cihet-i icraiyesi de zannettiğiniz kadar kolay bir şey değildir. Bugün tehcir edilmiş yerler ahali avdet edecekleri mahalde kendilerine bir mesken bir sıcak çorba bulabilecekler mi? Bunlardan bir kısmı tehcir oldukları yerlerde dükkan açmışlar, iş bulmuşlar, hatta bazıları aldığımız malûmata nazaran şimdi ki halde yerinden kımıldamamak niyetinde ve bu kışı oralarda geçirmek taraftarıdır. Binaenaleyh bu işi tedricen yapmak lazımdır. Herhalde hükümet bunların gelecekleri yerde mesken bulmalarını ve hiç olmazsa bir çatı altında ikamet etmelerini temin eylemek için lazım gelen talimâtı Vilâyâta vermiştik. Bu suretle mahallerine geliyorlar. Sonra bekar, veya sair yerlerde hane tedarik edenler, iş tutanlar ayrıca hane tutmağa mecbur olmayanların istedikleri surette harekete muhtar bırakılmaları hakkında evâmîr-i lazıme verilmiştir. Tahrib olunan köylerin tamiri ve bunların yeniden kabil-i iskân bir hale ifrağı ise ahval-i hazıra hasebiyle ne hükümetin ve ne de hiçbir kimsenin yed-i iktidarında olmayan bir şeydir. Binaenaleyh bunların tamiratını zamana bırakmak muvâfık olur. Yalnız yapılmış olan haksızlıklar zulüm ve gadrlerden bahsetmek istiyorsanız herhangi bir adam, herhangi bir memur bir kimseye zulm ve gadr yapmış ise ve bunun hakkında bizim yedimizde tahkikat evrakı varsa, sizi temin ederim ki bunları mahkemeye bilâ tehir sevkedeceğiz ve sevketmekteyiz” demektedir.

Fethi Bey'in konuşmasını müteakip, hükümetin ve Ermeni mebusların verdiği takrirlerin sonucu olarak tehcir edilen şahıslar hakkındaki iki kararname iptal edilmiştir¹⁹.

Rum ve Ermeni muhacirlerinin iskânına başlanmış olmasına karşın, bir de kısıtlama söz konusudur. Diyarbekir, Mamûretülaziz (Elazığ), Van, Bitlis ve Erzurum²⁰ vilayetleriyle Erzincan mutasarrıflığı dahilinde nakliye imkansızlığı, mesken yokluğu ve iaşe darlığı yüzünden bu bölgeler geçici iskân sahası dışında tutulmuşlardır. Ancak noksanlar tedarik edildikçe muhacirlerin dönüşlerine kısım kısım müsaade edilecektir²¹. Maliye Nazırı Cavit Bey'in işaret ettiği

19 MMZC, 4 Teşrin-i sani 1334/4 Kasım 1918, 5. içtima, 11. in'ikad, Devre: 3, s. 85-88.

20 Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından Erzurum Vilayetine gönderilen bir şifre telgraf da, kış şartlarından dolayı gayri müslim ahalinin iskânının tehir edilmesi hakkında idi (BOA, DH-ŞFR, 94-160).

21 Atı, 22 Teşrin-i evvel 1334/22 Ekim 1918, Numro: 285.

gibi, istila sebebiyle Doğu Anadolu'yu terk eden Türk muhacirler henüz bölgelerine dönememişlerdir. Eğer bölgeye hemen Ermeniler iskân edilmeye başlanırsa yapılacak bir plebisitte, Türklerin azınlık çıkma ihtimalleri mevcuttur. Bu sakıncadan dolayı hükümet, önce batı'daki Ermenilerin, sonra doğudakilerin dönmesine karar vermiştir²². Ayrıca Musul ve Suriye'de bulunan Ermeniler de düşmanla işbirliği yaptıklarından, geçici olarak sevk ve iskânlarına müsaade edilmemektedir²³.

Gayri müslim Osmanlı vatandaşlarının iskânı başlayınca bu işle, Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesinin²⁴ görevlendirildiği anlaşılmaktadır²⁵. Dahiliye Nezareti'nin kontrolü altında çalışacak olan Muhacirin Müdüriyeti iskân hususunda önemli faaliyetler icra etmektedir. İlk faaliyetlerden birisi, dönen gayri müslim muhacirlerin evlerini boş bulmaları meselesidir. Bundan dolayı vilayât ve müstakil sancaklara gönderilen emirler de, Rum ve Ermeni muhacirlerinin evlerinde oturan zabitan, memurin ve islam muhacirlerinin oturdukları yerleri en kısa zamanda boşaltmaları istenmekte, ayrıca açıkta kalacak bu şahısların da iskânlarının temin edilmesi zaruri görülmektedir²⁶. Muhacirin Müdüriyeti'nin önderliğinde gerçekleştirilmeye başlanan iskân faaliyeti, 1918 Ekim'i sonlarından itibaren büyük bir hız kazanmıştır²⁷. Bu tarihlerden itibaren Türk basını da meseleyle

22 Sina Akşin, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, İstanbul, 1983, s. 32.

23 BOA, MVM, 6 Teşrin-i evvel 1334/6 Ekim 1918, 212/208.

24 Muhacirin idaresi 1912 yılında kurulmuş ve bu idarenin teşkili ve vazifelerine dair bir de talimatname neşredilmiştir. (Muhacirin idaresi Talimatname-i Dahilisi, İstanbul Matbaa-i Amire, 1328/1912). Basında ve Muhacirin Müdüriyeti'nin talimatnamesini ihtiva eden eserde, Aşair (Aşiretler) kelimesi olmamasına karşın, Dahiliye Nezareti'nin yazışmalarında ve Müdüriyet'in taşraya gönderdiği telgaraflarda ismi genelde "Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi" olarak geçmektedir. Ancak bu makalede biz de basında olduğu gibi, "Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi" ismini kullanacağız. Zira bu dönemde Müdüriyet'in aşiretlerle ilgili herhangi bir çalışması görülmemektedir.

25 Sabah, 22 Teşrin-i evvel 1334/22 Ekim 1918, Numro: 10390, Şunu da hemen ifade etmek gerekir ki, iskân çalışmalarında, Mahalli idareler ve Hilal-i Ahmer gibi bazı hükümet kuruluşlarının da önemli rolleri olmuştur. Vilayât-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk cemiyeti de Ermeni muhacirlerin iskânı hususunda bir program yapmayı ihmal etmemiştir (Erzurum Kongresi Hakkında Belgeler, Yay. Haz: Dursun Ali AKBULUT, Erzurum 1989, s. 10-12).

26 BOA, BEO, Umum No: 341055, Atı; 6 Teşrin-i sani 1334/6 Kasım 1918, Numro: 300, Atı, 17 Teşrin-i sani 1334/17 Kasım 1918, Numro: 309.

27 Sabah gazetesinin 25 Ekim 1919 tarihli nüshasında ifade edildiği üzere Şile ve Marmara civarından tehcir edilen bazı Rumlar dönmüş ve evlerine yerleştirilmişlerdir. (Sabah, 25 Teşrin-i evvel 1334/25 Ekim 1918, Numro: 10393), yine hemen hemen aynı günlerde Tekfur dağından tehcir edilen Ermeniler de getirilerek iskânları temin edilmiştir. (Atı, 29 Teşrin-i evvel 1334/29 Ekim 1918, Numro: 292).

yakından ilgilenmiş, iskân hadiselerini bazen gün gün, bazende aylık olarak okuyucuların duyurma yoluna gitmiştir. Nitekim Ati gazetesi, 28 Kasım 1918 tarihli nüshasında sevk edilen muhacirler hakkında şu malumatı vermektedir. "Ahval ve Şerait-i haziranın fevkâledeliği ve vesait-i nakliyenin buhranı hasebiyle terhis edilen askerlerin bile iadesi mümkün değil iken gayri müslim muhacirler bu müşkilata rağmen Sivas'a, Mamüretülaziz'e, Samsun'a, Bursa'ya, Edirne'ye, İzmit'e, Karesi'ye ve diğer mahallere iade edilmektedir. Bunlardan Mentеше Livası sahiline çıkarılan bilumum Rumlar mahallerine iade edilerek yerleştirilmiş ve teşekkürlerimi hükümet-i mahalliye marifetiyle tebliğ eylemişlerdir. Şile, Yeniköy, Ayvalık ahalisi de dahil olduğu halde şimdiye kadar hükümet marifetiyle iade edilenlerin miktarı (15594) kişi olub, hükümetin malumatı haricinde kendiliklerinden avdet edenlerde (8000) nufustan aşağı olmamak üzere tahmin edilmiş ve şu halde cem'an (23594) nüfus yerlerine iade olunmuştur"²⁸.

Rum ve Ermeni muhacirler, peyderpey iskânına tabi tutulurken haklarında bir takım istatistiki cetvellerin hazırlandığı da gözlenmektedir. İskân hususunda karışıklığa meydan vermemek amacıyla yapılan bu istatistikler de, muhacirlerin aile adedi, aslen hangi köy, kasaba veya şehir ahalisinden oldukları ve nüfus cedvelleri bulunmaktadır²⁹. Nitekim, Muhacirin Müdüriyeti, bir karşılık meydana gelmemesi için, dönmek isteyen şahısların gidecekleri yerle haberleşip mikdarlarını bildirimelerini şart koşmakta, bu işler yerine getirildikten sonra sevk ve iskâna başlanmaktadır³⁰.

Osmanlı hükümeti, gayri müslim vatandaşların sadece iskânlarıyla değil, onlar hakkında savaş içerisinde getirilen kısıtlamaları da kaldırmaktadır. İster ticaret, ister başka sebeplerle olsun İstanbul dahil olmak üzere gayri müslim vatandaşlara seyahat özgürlüğü tanınmış³¹ hatta bu kişiler için Avrupa'ya seyahat müsaadesi bile verilmiştir³².

1918'in Aralık ayına girildiğinde, iskân faaliyeti imkanlar ölçüsünde devam etmektedir. Karadeniz sahilinden nakledilen Ermenilerin

28 Ati, 28 Teşrin-i sani 1334 / 28 Kasım 1918, Numro: 320.

29 BOA, DH-ŞFR, 92-281.

BOA, DH-ŞFR, 93-168.

BOA, DH-ŞFR, 93-153.

30 BOA, DH-ŞFR, 93-202.

31 BOA, DH-ŞFR, 93-224.

32 Ati, 17 Teşrin-i sani 1334 / 17 Kasım 1918, Numro: 309.

büyük çoğunluğu yerlerine dönmüş ve bunların sevkleride hükümet tarafından yerine getirilmiştir³³. Şiddetli kış şartlarında cereyan eden sevkîyâta tabi ki muhacirler, bir takım zorluklarla karşı karşıya kalmaktadırlar. Nitekim Akşehir'den Sabah gazetesine gönderilen bir mektupta şu bilgiler veriliyordu; Konya'dan, Haydarpaşa'ya doğru hareket eden bir trende bulunan Ermeni muhacirleri, çok zor durumdadırlar. Bir kısmı açık vagonlarda seyahat etmek zorunda kalan bu kişiler, rüzgar ve yağmur altında kalmışlardır. Ancak tren Akşehir'e gelince orada bulunan Türkler, ıslanmış ve üşümüş olan muhacirleri evlerine veya resmi dairelere taşıyarak, üzerlerini kurtmuşlar, yiyecek temin etmişlerdir. Daha sonra açık vagonlarda seyahat eden kişilerin de kapalı vagonlarda sevkleri temin edilmiştir³⁴.

Sahillerde toplanan muhacirler, memleketlerine yakın iskeleler vasıtasıyla sevk edilmektedirler. Bu iş içinde hiç kuşkusuz vapur kullanılmaktadır. 5 Aralık günü İzmir'den hareket eden Sezayınur vapuru bin kadar Ermeni muhacirini mahallerine götürmüş, ikinci seferinde de Ayvalık Rum muhacirlerini İstanbul'a nakletmiştir³⁵. Yine bu tarihlerde Konya ve civarından trenle İstanbul'a Ermeni muhacirleri gelmiş, icab eden yerlere iskân edilmişlerdir. İstanbul'da bulunan Ermeni muhacirlerinin bir kısmı da, Şirket-i Hayriye'nin 61 numaralı vapuru ile Bandırma'ya sevk edilmişlerdir³⁶.

Osmanlı hükümeti bu iskân faaliyetini yürütürken karşılaştığı zorlukları halletmek için bir toplantı yapmıştır. Toplantıya Dahiliye Nezareti Müsteşarı, Ermeni heyet-i Murahhası, İngiliz elçiliğinden bir tercüman ile bir askeri Murahhas ve Muhacirin İdaresi Müdürü katılmışlardır. Bilhassa Ermeni muhacirlerinin karşılaştıkları zorlukların halli için bir takım kararlar alınmış, ve bunların uygulanmasını sağlamak hususunda, özel bir heyetin yola çıkarılması uygun görülmüştür³⁷. Yine Aralık ayı içerisinde hükümetin, yoğun kış şartlarından dolayı muhacirin iskânı hakkında önemli bir karar aldığı anlaşılmaktadır. Alınan karara göre, şehir ve kasabalarda evleri olan veya bir çatı altında oturmakta olan muhacirlerin geçici olarak nakilleri durdurulmuştur³⁸. Fakat bu durum kış sona erinceye kadar devam

33 Sabah, 3 Kanun-ı evvel 1334 / 3 Aralık 1918, Numro: 10433.

34 Sabah, 5 Kanun-ı evvel 1334 / 5 Aralık 1918, Numro: 10435.

35 Sabah, 6 Kanun-ı evvel 1334 / 6 Aralık 1918, Numro: 10436.

36 Sabah, 10 Kanun-ı evvel 1334 / 10 Aralık 1918, Numro: 10440.

37 Sabah 7 Kanun-ı evvel 1334 / 7 Aralık 1918, Numro: 10437.

38 Hadisat, 8 Kanun-ı evvel 1334 / 8 Aralık 1918, Numro: 50.

edecektir. Köylerde bulunan muhacirlerin sevk ve iskânları devam ettirilmektedir.

Ati gazetesi 22 Aralık tarihli nüshasında İstanbul'a bu dönemde gelen ve sevk edilen gayri müslim muhacirler hakkında tafsilatlı bilgi vermektedir. Şöyle ki, "1 Teşrin-i saniden 20 Kanun-ı evvel tarihine kadar. Dersaadete altı bin Rum ve yedi bin Ermeni vürud etmiştir. Rumlar'dan bin ikiyüz nüfus Odesa'dan Fransız vapuruyla gelmiştir. İstanbul'dan mahallerine sevk edilenlerin adedi, bin altıyüz ellisekiz Rum, dörtbin yüz Ermeni'ye ulaşmıştır. Bundan başka İstanbul'da sevk edilmek üzere üçbin beşyüz Rum ikibin Ermenidir ki, bunlardan altıyüz muhacir Dobruca'dan gelmiştir.

Şu müddet zarfında İstanbul'dan dokuz vapur bervech-i ati tarihlerde tahrik edilmiştir. 9 Kanun-ı evvelde Mudanya ve Gemlik'e gitmek üzere İskenderun vapuru, 19 Kanun-ı evvelde Tekfurdağı, Bandırma'ya yine mezkur vapur, 17 Kanun-ı evvelde Şirket-i Hayriye'nin 64 numrolu vapuru Şile'ye, 8 Kanun-ı evvelde Şirket-i Hayriye'nin 64 numrolu vapuru Mudanya ve Gemlik, 10 Teşrin-i sani'de Reşid Paşa vapuru Trabzon, Batum'a 17 Kanun-ı evvelde Giresun vapuru yine Trabzon, Batum'a, Turan vapuru iki defa Trabzon'a, Kızılırmak vapuru tekrar Trabzon'a sefer yapmışlardır"³⁹.

Bunlardan başka Anadolu ve Rumeli demiryolu trenleriyle ve vapurlarla, Gemlik-Mudanya yoluyla sevk yapılmaktadır. Gerek hükümet vasıtasıyla iade ve iskân edilenler ve gerek kendiliklerinden avdet edenlerin toplamı 62000 kişidir⁴⁰.

1919 Ocak ayına girildiğinde, iskân faaliyeti yavaşça olsa devam ettirilmektedir. Nitekim bu ay içerisinde Muhacirin Müdüriyeti vasıtasıyla, iskân ve iade olunan Rum ve Ermeni muhacirleri sayısı 66000'e ulaşmıştır. Bunlardan 41000'i Ermeni, 2500'i Rumdur⁴¹. Yine Muhacirin İdaresi Ocak ayı içerisinde, Gülnihal vapuruyla Gemlik, Mudanya, Yalova ve Orhangazi'ye 2200 Ermeni, Sezayınur vapuruyla'da Ayvalık'a 1000 Rum muhaciri sevk etmiştir. Bu kişilerin yolda istirahatlarının temini ve evlerine iskân edilerek işlerinin sağlanması amacıyla yanlarına memurlar katılmıştır⁴².

39 Bir buçuk ay içerisinde dokuz vapur seferi yapılması, nakliye vasıtalarının çok kısıtlı olduğu bir dönemde hükümet adına büyük bir başarı teşkil etmektedir.

40 Ati, 22 Kanun-ı evvel 1334 / 22 Aralık 1918, Numro: 343.

41 Ati, 2 Kanun-ı sani, 1335 / 2 Ocak 1919, Numro: 354.

42 Ati, 13 Kanun-ı sani, 1335 / 13 Ocak 1919, Numro: 365, Ati, 17 Kanun-ı sani 1335 / 17 Ocak 1919, Numro: 369.

Muhacirin Müdüriyeti, meskenleri şehir kesimlerinde bulunan muhacirleri vapurla, Anadolu içerisinde iskân edilecekleri de trenle sevk etmektedir. Bu sevklerde bilet ücretlerini Muhacirin İdaresi karşılamaktadır. Nitekim tren bilet ücretlerinde tenzilat yapılması amacıyla teşebbüslerde bulunan Muhacirin İdaresi anlaşma sağlayıncaya kadar muhacirleri "tevsiye ilmuhaberi"⁴³ ile sevk etmektedir⁴⁴.

Osmanlı hükümetleri, iskân faaliyetlerini yürütürken, İtilaf devletlerinin bilhassa İngiltere'nin ağırlığını ensesinde hissetmişlerdir. Osmanlı Devleti üzerinde bir takım emellerini gerçekleştirme niyetinde olan İngilizler her zaman için azınlık meselelerini bir koz olarak kullanmışlardır. Bu yüzden Rum ve Ermeni muhacirleri ile ilgili faaliyetlere sık sık el atmış, Osmanlı hükümetlerini sıkıştırmışlardır. Nitekim İstanbul'daki İngiliz Fevkaleda Komiserliği Osmanlı hükümetine verdiği nota da, "Harp esnasında bir çok Ermeni ve Rum tehcir edilmiş bunların yerlerine iadesini mütareke mucibince Osmanlı hükümeti üzerine almıştır. Ziraat Bankası'nın devletten beş milyon lira alacağı varmış, şimdi de iki milyon sermayesi mevcutmuş, hükümet bankaya olan borcunu versin, bankayı da tasfiye etsin, bu yedi milyon lira ile tehcir ettiği Rum ve Ermeniler yerlerine yerleştirsün" demektedir⁴⁵.

İngilizlerin istek veya baskıları devam ede dursun, Osmanlı hükümetleri iskân faaliyetlerini devam ettirmektedirler. Yalnız yukarıda da ifade edildiği üzere 1918-1919 kış ayları içerisinde, tabiat şartlarından dolayı muhacirin iskânında bir aksama olmuştur. Fakat baharın gelmesiyle birlikte muhacir nakil ve iskânın da bir patlama yaşanmıştır. Şöyle ki, 1919 Şubat ayı itibarıyla hükümet tarafından iskâna tabi tutulan muhacir sayısı 145000 iken aynı yılın nisan sonlarına doğru bu rakam 270.000'i geçmiştir⁴⁶. İleri gazetesinin 3 Şubat 1920 tarihli nüshasında verilen malumata göre, "Mütareke zamanından beri memleketlerine hükümet marifetiyle iade olunabilen Ermeni

43 Hükümetçe bir yere gidecek şahıslara verilen bilet yerine geçen kağıt.

44 İleri, 24 Nisan 1335 / 1919, Numro: 466-84, Muhacirin Müdüriyeti sadece Rum ve Ermeni muhacirleriyle değil, sayıları bir milyonu aşan Türk muhacirleri ile de uğraşmaktadır. Müdüriyet, Türk muhacirlerini iskân için köyler ve geniş çiftlikler kurmak amacıyla olup, çalışmalara başlanılmıştır. (BOA, Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı (DH/İ-UM), E/49-71, İleri, 27 Nisan 1335 / 1919, Numro: 469-87).

45 Galip Kemali Söylemezoglu, Başımıza Gelenler, Yakın Bir Mazinin Hatıraları, Mondros'dan Mudanya'ya 1919-1922, İstanbul 1939, s. 38 İngilizlerin istek veya baskıları bu notayla sona ermemiş, iskân meselesi sonuçlandırılmaya kadar devam etmiştir.

46 İleri, 28 Nisan 1335 / 1919, Numro: 470-88.

ve Rumlar (335.883) nüfustur"⁴⁷. Bu tarihten sonra Rum ve Ermeni muhaciri iskânında bir yavaşlama olmuşsa da, 1920 yılı sonlarına kadar az da olsa faaliyetin devam ettiği gözlenmektedir⁴⁸. 1920 yılı sonlarından itibaren gayri müslim muhacir iskanının son bulunduğu anlaşılmaktadır. Zira tehcir bölgelerinde dönecek muhacir kalmadığı gibi bu bölgelerde işini gücünü kurupta dönmek istemeyenleride hükümet zorlamamaktadır⁴⁹. Bir de savaş sırasında suç işlemiş olanlar vardır ki, Osmanlı hükümeti bunları zaten kabul etmemektedir!!.

Rum ve Ermeni muhacirlerin çoğunluğu Osmanlı hükümetleri vasıtasıyla iskân olunmakla birlikte, bir kısım muhacirler de kendi imkânlarıyla veya bazı İtilaf devletlerinin yardımlarıyla dönmüşlerdir. Kendi imkânları ile dönenler genelde maddi durumu iyi olanlardır⁵¹. İtilaf devletlerinin yardımları ile dönenler ise bu devletlerin işgal sahalarında iskân edilmişlerdir. Mesela Fransızların Adana bölgesini işgalini müteakip buraya 120.000 Ermeni muhacirin yerleştirildiği iddia edilmektedir⁵².

Rum ve Ermeni Muhacirlerine Yapılan Yardımlar

Osmanlı hükümetleri Rum ve Ermeni muhacirlerin sadece nakil ve iskânlarını temin etmeyip, elinden geldiği ölçüde onlara çeşitli yardımlar da yapmaktadır. Yardım faaliyetinde en büyük rolü Muhacirin Müdüriyeti üstlenmiştir. Ayrıca Hilal-i Ahmer mahalli idareler ve bazı siyasi cemiyetlerin de yardım işinde aktif bir rol oynadıkları görülmektedir.

Osmanlı hükümeti tehciire gönderdiği Rum ve Ermenileri eski bölgelerine döndürüp iskâna karar verince, bir takım kararlar almıştı. Yardım amacıyla alınan kararların hiç kuşkusuz en mühimi

47 İleri, 3 Şubat 1336/1920, Numro: 745.

48 Nisan ayı içerisinde hükümet vasıtasıyla sevk edilen 266 muhacir içerisinde Ermeniler de bulunmakta idi (İkdam, 5 Mayıs 1336/1920, Numro: 8342).

49 BOA, DH-ŞFR, 93-142, Atı, 28 Teşrin-i sani 1334/28 Kasım 1918, Numro: 320.

50 Harp Tarihi Vesikaları Dergisi Sayı: 45, Vesika No: 1050, Osmanlı Hükümeti avdet eden Ermeni muhacirlerinin künyelerini polis müdüriyeti ve patrikhaneden talep etmekte ve bunlar hakkında tedkikât yaptırmaktadır. Neticede suç işledikleri anlaşılınlar hakkında kanuni takibat yapılacaktır. (Hadisat 2 Kanun-ı evvel 1334/2 Aralık 1918, Numro: 44).

51 İleri gazetesi 1 Mart 1919 tarihi itibarıyla verdiği malumatta, iskâna müsaade edilmesinden bu yana 35000 muhacirin kendi imkânları ile eski yerlerine döndüğünü ifade etmektedir (İleri, 1 Mart 1335/1919, Numro: 412-30).

52 Yaşar Akbıyık, Milli Mücadelede Güney Cephesi (Maraş), Ankara, 1990, s. 274.

muhtaç muhacirlerin⁵³ sevk, iaşe ve iskân masraflarının üstlenilmesi olmuştur. Meclis-i Vükelâ bu amaçla yaptığı toplantıda, masrafların seferberlik tahsisatından karşılanmasını kararlaştırmış, gereğini de Harbiye ve Dahiliye Nezaretine bildirmiştir⁵⁴. Hükümet kararlarını vilayetlere bildiren ve işi organize eden ise, Muhacirin Müdüriyetidir. Müdüriyet yetkili birimlere gönderdiği telgraflarda muhacirlerin sevk, iskân ve iaşelerinin seferberlik tahsisatından karşılanmasını istemektedir⁵⁵. Daha sonra ki çalışmalar bu husus üzerine ciddi eğildiğini ve kararlaştırılan esasların yerine getirildiğini göstermektedir.

Muhacirin Müdüriyetinin Rum ve Ermeni muhacirlerin iskânı hususunda yapmış olduğu en büyük yardım, onların bütün sevk, iskân ve iaşe masraflarını üstlenmesi olmuştur. Müdüriyet daha öncede ifade edildiği üzere muhacir naklinde, deniz yoluyla gideceklere vapur kiralamakta, kara yoluyla sevkedilecekler ise tren bileti almaktadır. Yine Müdüriyetçe savaş sırasında evleri zarar görenlerin evleri onarılmakta⁵⁶, evi olmayanlara yeni binalar yapılmakta, İstanbul'a geçici olarak gelenlere sevk tarihlerine kadar misafirlhaneler tahsis edilmektedir⁵⁷.

Türk basını iskân meselesinde olduğu gibi muhacirlere yapılan yardımları da yakından takip etmektedir. Nitekim Sabah gazetesi 30 Kasım 1918 tarihli nüshasında, Hilâl-i Ahmer Cemiyetinin Ermeni

53 Durumu iyi olan muhacirler kendi imkânları ile dönmektedir. Ancak bunların sayısı hükümetin yardımıyla iskân edilenlerin 1/10 na bile ulaşmamaktadır.

54 BOA, MVM, 9 Kanun-ı evvel 1334/9 Aralık 1918, 213/54, BEO, Umum No: 340862, Meclis-i Vükela 19 Aralık'da yaptığı bir toplantıda ise, Rum ve Ermeni muhacirlerin sevk, iskân ve iaşeleriyle ilgilenecek heyetlerin masraf veya yevmiyelerinin seferberlik tahsisatından, eğer mümkün değil ise "Hazine-i Maliye"den karşılanmasını kararlaştırmıştı (BOA, MVM, 19 Kanun-ı evvel 1334/19 Aralık 1919, 213/74).

55 BOA, DH-ŞFR, 93-165.

BOA, DH-ŞFR, 93-166.

BOA, DH-ŞFR, 93-136.

BOA, DH-ŞFR, 93-118, 1919 yılında ise muhacirin masrafları, muhacirin tahsisatından karşılanacaktır. (BOA, DH-ŞRF, 97-245).

56 İfham gazetesi 22 Aralık 1919 tarihli nüshasında konuyla ilgili şu malumatı vermektedir. "Bugün Muhacirin Müdür-i Umumi Hamdi Bey ile, İskân Müdürü Rumeli Fenerine giderek esnayı harbe hedim edilen Rum milletine aid mebaninin tamiratını keşf edeceklerdir. Evlerin tamirâtı hitam bulunca eylevmi islam aileleri nezdinde bulunan Rum muhacirleri mezkur mahallere iskân kılınacaktır" (İfham 22 Kanun-ı evvel 1335/22 Aralık 1919, Numro: 702). Nihayet bu evlerin tamirâtı 1920 yılı Nisan'ında tamamlanarak Muhacirin İdaresi yetkililerince sahiplerine teslim edilmiştir. (İleri, 6 Nisan 1336/1920, Numro: 801).

57 İleri, 5 Nisan 1336/1920, Numro: 800.

muhacirlerine yaptığı yardımları kamuoyuna duyurmaktadır. Habere göre, Adapazarına gelip, Kirazlı köyüne gitmek isteyen Ermeni muhacirlerinin nakli için, Cemiyet tarafından elli araba tahsis edilmiş, elbise ve işçileri temin edilerek rahat bir şekilde köylerine iskân ettirilmişlerdir. Aynı haberin devamında "Ermeni vatandaşlarımıza tevzi edilmek üzere Hilâl-i Ahmer tarafından Kumkapı Patrikhanesine 500 don, 500 gömlek, çay, şeker, sabun ve daha sair erzak verilmiş olduğu gibi, Galata'da Ermeni kulisesi komisyonuna da 300 don, 300 gömlek 100 kilo sabun, 500 kilo nohut, çay, şeker ve hastalar için bir takım mualecât verilmiştir"⁵⁸. debiliyordu.

Sulh ve Selamet Cemiyeti de Aralık ayı içerisinde gayri müslim muhacirlere yardım hususunda bir faaliyet başlatmıştır. Cemiyet Söz gazetesinde çıkan ilanında, Adapazarına dönen Ermeni muhacirleri için hastahane yaptırılacağını, bu amaçlada Hilâl-i Ahmer'den kolaylık bekledikleri ifade edilmektedir⁵⁹. Cemiyet ilanla yetinmemiş doğrudan Hilâl-i Ahmer'e müracaat etmiştir⁶⁰. Hükümete'de müracaat eden cemiyet, savaş sırasında Büyükdere'den tehcir edilen Rumların iskânını, evleri tahrip olan kişilere kış dolayısıyla mali yardım yapılmasını ve dönen muhacirlerin mal ve mülklerinin iade edilerek, zararlarının karşılanmasını istemektedir⁶¹.

Muhacirlere yardım faaliyeti devam ederken, bu hususta bir de komisyon kurulmuştur. Komisyonunda hükümeti Meclis-i Ayan ikinci reis vekili Azaryan Efendi temsil etmektedir. Rum, Ermeni ve Yahudi temsilcilerinin yanısıra komisyon da Amerika temsilcisi de bulunmaktadır. Yapılan ilk toplantı sonucu reisliğe Amerikan konsolosu seçilmiş ve bu heyet muhacirlere yardım hususunda çalışmalara başlamıştır⁶².

Osmanlı hükümetleri yardım hususunda ellerinden geleni esirgememektedirler. Köylerine dönen gayri müslim muhacirlere erzak, tohumluk ve ziraat aletleri verilmekte⁶³, şehir ve kasabalarda oturanların işçileri sağlanıp, para yardımında bulunmaktadır. Hatta bazı bölgelerde bunlara iş imkânı bile temin edilmekteydi⁶⁴. Muhacirin

58 Sabah, 30 Teşrin-i sani 1334 / 30 Kasım 1918, Numro: 10430.

59 Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler. İstanbul, 1986 c. II, s. 140, Zeki Sarıhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü, Ankara, 1986, s. c. I, s. 65.

60 Sabah, 6 Kanun-ı evvel 1334 / 6 Aralık 1918, Numro: 10436.

61 Sabah, 10 Kanun-ı evvel 1334 / 10 Aralık 1918, Numro: 10440.

62 Alemdar, 14 Nisan 1335 / 1919, Aded: 113-1423.

63 İkdâm, 3 Ağustos 1335 / 1919, Numro: 8075.

64 İleri, 3 Eylül, 1335 / 1919, Numro: 595-213.

Müdürüyeti tarafından görevlendirilen doktorlar vasıtasıyla da, Rum ve armeni muhacirleri sağlık kontrolünden geçirilmekte, tehlikeli hastalıklara karşı aşlanmaktadır⁶⁵. Ayrıca Kadıköy'de iskân edilen gayri müslim muhacirlerden elli kişi hergün o civarda tahsis olunan bir hamama gönderilerek banyo yaptırılmaktadır⁶⁶.

Bu arada Meclis-i Vükelâ yaptığı bir toplantıda, Dahiliye Nezaretinin Ermeni muhacir ve yetimleri menfaatine tertip olunan konserlerden Darü'laceze'ye kesilen yüzde on verginin alınmamasının münasip olacağı yolundaki teklifini uygun görmüş, hatta daha önce tertiplenen konserlerden alınan verginin bile iadesini kararlaştırmıştır⁶⁷. Bunlardan başka Osmanlı hükümetinin, Rum ve Ermeni muhacirleri lehinde aldığı bir dizi kararı yürürlüğü koyduğu görülmektedir. İlk olarak muhacirlerin 1918 senesine ait Zeytin öşrü vergisi affedilmiştir. İkinci olarak tehcir edilenlerle onlara ait olup tehcir esnasında kapatılan dini, ilmi ve hayır müesseselerinin gerek tehcirden evvelki ve gerek tehcire rast gelen senelere ait bütün vergi borçları iptal edilmiştir. Muhacirler ve onlara ait müesseseler, 1918, 1919, 1920 senelerine ait emlak arazi ve kazanç vergilerinden de muaf tutulmuşlardır⁶⁸. Yine gayri müslim muhacirler bu vergilerden ayrı olarak temizlik işleri ve belediye vergisinden de affedilmişlerdir⁶⁹.

Osmanlı hükümetlerinin yardımlarına karşılık, gayri müslim muhacirlere kendi cemaatleri⁷⁰, Patrikhaneler⁷¹ ve bazı itilaf devletlerince⁷² yardımlar yapılmaktadır. Patrikhaneler kendi cemaatinden olan muhacirlere yardım yaparken, bir kısım gayri müslim vatandaşlar da önemli ölçüde bu faaliyete katılmaktadır. Hatta yurt dışından bile yardım gelmektedir⁷³. İtilaf devletlerinden, bilhassa Yunanistan ve Amerika Birleşik Devletleri, muhacirlere yardım yapmaktadır. Yuna-

65 İfham, 18 Teşrin-i sani 1335 / 18 Kasım 1919, Numro: 101.

66 Atı, 3 Kanun-ı evvel 1334 / 5 Aralık 1918, Numro: 327.

67 BOA, MVM, 2 Nisan 1335 / 1919, 215 / 6.

68 Düstur, Tertip: 2, C. XI, s. 196, 250, Gayri müslim muhacirlerin ve Vilayât-ı Müstahlasa ahâlisinin vergiden muafiyetleri hakkındaki mazbatayı Şuray-ı Devlet Maliye ve Nafia daireleri hazırlamış, oradan Dahiliye'ye sevk edilmiştir. (BOA, BEO, Umum No: 347520).

69 İfham, 23 Teşrin-i sani 1335 / 23 Kasım 1919, Numro: 133.

70 Yeni İstanbul, 29 Teşrin-i Sani 1334 / 29 Kasım 1918, Numro: 21.

71 Hadisat, 24 Teşrin-i sani 1334 / 24 Kasım 1918, Numro: 36, İkdâm, 12 Eylül 1336 / 1920, Numro: 8452.

72 Alemdar, 23 Şubat 1335 / 1919, Aded: 65-1375.

73 BOA, MVM, 10 Şubat 1335 / 1919, 214 / 69, Hadisat, 8 Kanun-ı evvel 1334 / 8 Aralık 1918, Numro: 50.

nistan kendi işgal bölgelerinde ve Anadolu'nun bazı kısımlarında yardım faaliyetinde bulunurken, bir takım hedefler peşindedir. Oysa yardım faaliyetinde en olumlu çalışmayı Amerikan heyetleri yerine getirmekte, bir art niyet gözetmeden müslüman ve hıristiyan muhacirlerle aynı oranda ilgilenmektedirler⁷⁴.

Mal ve Mülk İadesi

Osmanlı hükümetinin, tehcir edilen şahısları tekrar eski bölgelerine iskân etmeye karar vermesini müteakip, bu kişilerin mal ve mülklerinin iadesi de gündeme gelmiştir. Nitekim Maliye Nazırı Cavid Bey, Ermeni heyet-i Murahhasası ile yaptığı görüşmede, Rum ve Ermeni muhacirlerinin emlakından başka, eşyalarının satışından hasıl olup da Maliye Nezaretinin emrinde bulunan paranın da kendilerine iade edileceğini söylemektedir⁷⁵.

Rum ve Ermeni muhacirlerin mal ve mülk iadesi hususunda ilk olarak, evlerinin boşaltılıp teslimi yoluna gidilmiştir. Böylece iskâna tabi tutulacak olan gayri müslim muhacirler evlerine yerleştirilebilecekti. Hükümetin üzerinde asıl uğraştığı konu ise, muhacirlerin taşınır ve taşınmaz mallarını kendilerine teslim edebilmek hususunda bir kanun layihası hazırlanmaktı. Bu amaçla çalışmalara başlanmış ve bir komisyon teşkil edilmişti⁷⁶. Komisyon çalışmalarına başlayınca iki önemli karar almıştı. Buna göre kanun layihası hazırlanana kadar muhacirlerin bir kısım mülkleri iade edilecektir⁷⁷. Malları daha önce tasfiye komisyonlarınca satılanlara da kendi paralarından avans verilecektir⁷⁸.

Hükümet mal ve mülk iadesi hususundaki çalışmalarına devam ederken, patrikhaneler, İngilizler ve bir kısım Türk basını tarafından sıkıştırılmaktadır. Patrikhaneler, cemaatlerine ait bütün malların iadesini talep ederken, İngilizler malların geri verilmesi yanında, tazminat ödenmesini de şart koşuyorlardı⁷⁹. Bir kısım Türk gazeteleri de malların hemen verilmesini, yoksa bu durumun Avrupa'nın kız-

74 Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Ethem Atnur, Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İskânı Meselesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 1991, s. 145-149.

75 Sabah 20 Teşrin-i evvel 1334/20 Ekim 1918; Numro: 10388.

76 Hadisat, 1 Kanun-ı evvel 1334/1 Aralık 1918, Numro: 43.

77 Sabah, 4 Kanun-ı evvel 1334/4 Aralık 1918, Numro: 10434.

78 Sabah, 19 Kanun-ı evvel 1334/19 Aralık 1918, Numro: 10449.

79 Tayyip Gökbilgin, Milli Mücadele Başkarken, C. I, Ankara, 1959, s. 37-38.

gınlığını üzerimize çekeceğini, bunun da eleyhimize bir kampanya başlatılmasına zemin hazırlayacağı iddiasındadır⁸⁰.

1920 yılı Ocak ayına kadar Rum ve Ermeni muhacirlerin terk edilmiş mallarından hazine namına kaydedilmemiş olanlarla terk edilmiş olupta, satılmamış bulunanlar hemen hemen sahiplerine iade edilmişlerdir. Gayri müslim muhacirlerin cemaatlerine ait kilise, mektep ve bunların gelir getiren mülkleri de kendilerine teslim edilmiştir⁸¹. Hatta tehcire giderken kendi rızası ile mallarını satanlar dahi, istedikleri takdirde aldıkları parayı verip mallarını geri alabilmişlerdir⁸². İstanbul'da bulunan İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe'a bile, Osmanlı hükümetlerinin hıristiyan muhacirlerin mallarını iade ettiğini kabul etmektedir⁸³.

İskâna tabi tutulan kişilerin mallarının çoğu iade edilmiş, fakat teslim edilen malların hukuki düzenlemesiyle devlet uhdesinde kalan veya satılan mülklerin nasıl iade edileceği hususunda bir kanun layihasına ihtiyaç duyulmuştu. İşte bu nedenle 1918 Kasım ayından itibaren başlayan çalışmalar 8 Ocak 1923 tarihinde sonuçlanmış, tehcir esnasında tasfiyeye tabi tutulan mallar hakkında Meclis-i Vükelâca bir kararname neşredilmiştir⁸⁴. Kararnamede malların iadesi hususunda en ince ayrıntılar bile ele alınmış ve çözüm yolları bulunmuştur. Esas olan tehcir edilen şahısların mağdur edilmeden mallarının iadesidir. Nitekim daha sonra yapılan çalışmalarda bu işleme çok dikkat edildiği görülmektedir.

Tedkik Heyetleri

Osmanlı hükümetleri, Rum ve Ermeni muhacirleri iskâna başlayınca, onların bütün meseleleri ile ilgilenmek durumunda kalmıştı. Bundan dolayı hükümetler muhacirlerin sadece iskânı ile yetinmemekte, sonradan yerleşim bölgelerine gönderilen heyetlerle de, vaziyeti tedkik ettirmekte, gereken ihtiyaçları karşılamaktadır.

Tedkikâta gönderilen heyetler, genelde Muhacirin Müdüriyeti yetkililerinin kontrolünde hareket etmektedirler. Nitekim Sabah

80 Alemdar, 24 Nisan 1335 / 1919, Aded: 123 / 1433.

81 Atı, 28 Teşrin-i sani 1334 / 28 Kasım 1918, Numro: 320, İleri, 16 Şubat 1335 / 1919, Numro: 399-17.

82 İleri, 7 Temmuz 1335 / 1919, Numro: 538-156.

83 Bilal Şimşir, İngiliz Belgelerinde Atatürk, Ankara, 1978, C. I, s. 57.

84 Düstur, Tertip: 2, C. XII, s. 553.

gazetesi 27 Aralık 1918 tarihli nüshasında hareket edecek bir heyet yakında şu malumatı vermektedir. “Hükümet-i sabıka tarafından tehcir edilen anasırı gayr-i müslimeden bu defa memleketlerine avdet edenlerin ahval-ı hazırasını tedkik etmek üzere Muhacirin Müdür-i Umumisi Sabri Bey’in⁸⁵ riyaseti tahtında bir heyetin Anadolu’ya mütehammil hareket olduğunu haber aldık” Dahiliye Nezaretinden, adı geçen heyete Ermeni Patrikhanesinden de birinin dahil edilmesi talep edilmiş ve Patrikhane Meclis-i Umumi azasından Sıpat Efendi memur edilmiştir⁸⁶.

Konya’ya giden tedkik heyeti, çalışmalarını tamamlayarak dönmüş, fakat yanı sıra yirmi kadar Ermeni yetimi getirmiştir. Çocuklar, Ermeni hayır kuruluşlarına teslim edilmişlerdir⁸⁷.

Anadolu’dan dönen heyetlerin yerine, hemen yenileri gönderilmektedir. Nitekim Anadolu’ya üç ayrı heyetin daha gönderilmesi kararlaştırılmış, görev bölgeleri ve yetkili kişileri tespit edilmiştir. Buna göre, “Ereğli, Derince, Bolu, Adapazarı mntıkasında icray-ı tedkikât edecek heyete Mister (Perning) ve Muhacirin Müdüriyeti Ser Müfettişi Mithad Bey memur edilmişlerdir. Muhacirin Müdüriyet-i Umumisi İskân Şubesi Müdürü Münir Bey’le, Mister (Slate) nin memur oldukları ikinci heyet, İnebolu, Kastamonu, Ankara ve havalisinde, Muhacirin Müdüriyeti İhsaiyyat Müdürü Talat Beyle, Mster Herikson’un memur buldukları üçüncü heyet, Çatalca, Çorlu, Kırkkilise, Edirne ve mülhakatında tedkikâtda bulunacaklardır”⁸⁸. Yukarıda da ifade edildiği üzere tedkikâttan dönen şahıslar, hemen başka bir bölgeye gönderilmektedir⁸⁹. Bundan dolayı Muhacirin İskân Şubesi Müdürü Münir Bey tekrar Kastamonu’ya Memurin Müdürü Talat Bey Eskişehir ve Konya’ya, Muhacirin Müfettişi Kerimeddin Bey Samsun’a, sevk memurlarından Nazmi Bey Ankara’ya, İdare Memuru Hasan Efendi Çatalca’ya, sevkîyat müdür muavinlerinden İhsan Beyde Kırkkilise’ye gönderilmiştir⁹⁰. Aynı konuda

85 Muhacirin Müdür-i Umumisi Hamdi Bey’dir. Gazetede Sabri Bey’in ünvanı yanlış yazılmıştır.

86 Sabah, 27 Kanun-ı evvel 1334 / 27 Aralık 1918, Numro: 10457.

87 Alemdar, 3 Şubat 1335 / 1919, Aded: 51, Rum ve Ermeni yetimleri hususunda bkz. Atnur, İskân Meselesi, s. 188-198.

88 İleri, 28 Nisan 1335 / 1919, Numro: 470-88, Gazetenin aynı tarihli nüshasında ifade edildiğine göre 28 Nisan’a kadar Anadolu’ya dokuz heyet gönderilmiştir.

89 Görev yerine gitmeyen veya görevlerini aksatan şahıslar hakkında hemen tahrikat açılmakta, durum mahalli idarelere bildirilmektedir. (BOA, DH-ŞFR, 96-332).

90 İleri, 8 Temmuz 1335 / 1919, Numro: 539-157.

İkdam gazetesinin 22 Ağustos 1919 tarihli nüshasında ifade edildiğine göre ise, Maruf Bey riyasetindeki bir heyetin İzmit-Adapazarı mıntikasına, İngiliz memurlarından Mister Slate ile Münir Bey'den kurulu bir heyetin de Karadeniz Sahiline gittiği ifade edilmektedir⁹¹.

Muhacirin Müdüriyeti, İstanbul'a uzak bölgelere tedkik heyetleri gönderirken yakın mıntikalarda bulunan iskân sahaları unutulmamaktadır. Bu amaçdan olarak Bağçeköy'deki Orman Mekteb-i Alisi'ne iskân edilmiş olan muhtelif milletlere mensub muhacirleri teftiş eylemek üzere Muhacirin Müdür-i Umumisi Hamdi Bey, Müfettiş Halil Bey ve Mister Aker'in bu bölgeye hareket ettikleri görülmektedir. Bu kişilerin yaptıkları teftişi müteakip düzenleyecekleri raporlara göre, muhacirler için gerekirse Bağçeköy'de barakalar inşa edilecektir⁹². Yine aynı amaçla Muhacirin Müdürü Hamdi Bey, riyasetinde İngiliz zabıtları olduğu halde, Rumeli Fenerin'de muhacirler için inşa edilmiş binaları teftiş etmiştir. Teftiş sonucu bu binalara Rum ve Ermeni muhacirlerin yerleştirilmesi kararlaştırılarak, bunlardan boşalacak evlerin de eski müslüman sahiplerine verilmesi teminat altına alınmıştır⁹³.

Taşra'ya gönderilen "Tedkik Heyetleri" meselesinde dikkati çeken bir nokta mevcuttur. O da, hemen hemen bütün heyetlerde en az bir yabancı veya azınlık mensubunun bulunmuş olmasıdır. Bu meselenin iki türlü değerlendirmesi olabilir. 1- Osmanlı hükümetlerinin bu kişileri heyetlere alarak yapılan işlerin onlar tarafından da görülmesini ve değerlendirilmesini sağlamak. 2- Hükümete vukubulan baskılar sonucu bunların heyetlere alınmasıdır. Tabii ki bu durum, o dönem ki Osmanlı dış ve iç siyaseti açısından pek de garipsenecek bir olay değildir.

Osmanlı hükümetleri, dönmesine karar verdiği Rum ve Ermeni muhacirleri iskâna tabi tutarken, Anadolu'da büyük bir muhacir kargaşası olduğu unutulmamalıdır. Zira Anadolu, Osmanlı vatandaşı olan muhacirlerden başka, Yunanistan ve Rusya'dan çoğunluğu maksatlı olarak gelen, Rum, Ermeni ve hatta Rus mültecilerin akınına maruz kalmıştır. İşte Osmanlı hükümetleri bu şartlar içerisinde, milyonlarca lira harcayarak ve yüzlerce memur istihdam ederek, Rum

91 İkdam, 22 Ağustos 1335/1919, Numro: 8094.

92 Tasvir-i Efkâr, 15 Nisan 1336/1920, Numro: 3026, İkdam, 20 Nisan 1336/1920, Numro: 8327.

93 İleri, 24 Nisan 1336/1920, Numro: 819.

ve Ermenileri tehcir bölgelerinden alıp, eski yerlerine iskân etmiştir⁹⁴. Gerek muhacirlerin yerlerine sevk işlemleri, gerek mallarının kendilerine teslimi İngiltere fevkâlede komiserliğince tayin olunan subaylar ile, Osmanlı memurları ve alakadar milletlerden bir kişiden oluşan değişik heyetler vasıtasıyla yerine getirilmiştir⁹⁵.

Rum ve Ermeni muhacirlerinin iskânı ve sair meseleleri hakkında gerçekleştirilen faaliyetler, dünya tarihinden eşine az rastlanır bir örnek teşkil etmektedir. Zira değil o dönem, bugün bile bazı devletler kendi ırkından olmayan vatandaşlarına baskı yaparak, ülkeden kovma yolları aramakta ve bu insanların mallarını bir daha geri vermemek üzere gasp etmektedirler. Son olarak Yunanistan ve Bulgaristan örneğinde görüldüğü üzere, bu ülkeler Türk asıllı vatandaşlarının mallarına el koyma ve onları ülkeden çıkarma yarışına girmişlerdir. El konulan malların bir daha iade edilmediği de aşikârdır. İşte bu noktada Osmanlı devletinin büyüklüğü ve adaletperverliği ortaya çıkmaktadır. Öyle bir büyüklük ki, yıllardan beri tehcir esnasında ve sonrasında Rum ve Ermenilerin mallarının gasp edilip onlara zulüm yapıldığını söyleyenleri kendi sözlerinde boğacak niteliktedir.

94 Bu iskân hadisesinde ki başarılarından dolayı, Muhâsirin Müdür-i Umumisi Hamdi Bey'e ikinci Osmani, yine muhacirin yetkililerinden Halil Ali Bey'e de dördüncü rütbeden Osmani Nişanı verilmiş ve taltif edilmişlerdir. (BOA, BEO, Defter No: 122/13/71 No: 548).

95 Cemiyet-i Akvam ve Türkiye'de Ermeni ve Rumlar. S. 14.